

Szöveg-test / (szó)beszéd Az Édes Annáról

A megértést minden ponton akarni és keresni kell.

Schleiermacher

Az emberi észlelés mechanizmusainak medialitás általi feltételezettsége, a mindenkori tapasztalat közvetítettség általi kondicionalizáltsága olyan felismerése a kultúratudományos kutatásoknak, amely az irodalomtudomány diskurzusának figyelmét is a — történetileg változó — kulturális technikák felé irányította. Így azonban nem csak a lejegyzőrendszerek és archiválási technikák jelentéskonstruáló szerepe tarthat igényt az elméleti érdeklődésre, de — ezzel nyilvánvaló korrelációban — az olyan ugyancsak néma materialitásokként létező kulturális médiumok is, mint amilyen az emberi test — perceptív és kognitív, tehát dekódoló, és szimbolikus felszínként „olvasható” szerepében egyaránt. A nyugat-európai filozófia — elsősorban a felvilágosodás produktumaként létrejövő, egyedül a látást kitüntető — „tudatlan test” formációja azon nietzschei majd foucault-i diskurzusok nyomán kérdőjeleződött meg, amelyek a hagyományos test/szellem dichotómián túllépve más módon kísérelték meg elgondolni a megismerés és a világban-lét antropológiai feltételeit. Annak a gondolkodásban feloldódni képtelen testiségnek az előtérbe kerüléséről van tehát szó, ami nem csak az aktív tudás kiindulópontja (Nietzsche), de a hatalmi diskurzusok célpontja is, azaz „hogy egy test, gesztusok, diskurzusok és vágyak egyéneket hoznak létre és azonosítanak, ez éppenséggel a hatalom egyik elsődleges működése; az egyén következőképpen nem szemben áll a hatalommal, hanem annak egyik első effektusa.”¹

A foucault-i diszkurzív-textuális testmodellnek — amely a filozófiatörténet szubjektumkritikai vonulata mentén a testet olyan hatalom által uralt/teremtett konstrukciónak tartja, amelytől (ezen oknál fogva) minden aktív cselekvő szerepet illetve jelentésteremtő képességet elvitat — akkor mutatkozik meg a vakfoltja, amikor észrevesszük, hogy ezen elméletben „nem fogalmazódik meg, hogy mit is jelent valójában a test társadalmi térben való megjelenése, megélése.”² Az tehát, hogy miként képesek a testek „lázadni”, ellenszegülni az institutionális keretben való „megszövegeződésnek”, olyan ellenállást produkálni, amely többek között olyan rejtélyes, az orvostudomány számára titokzatos betegségekben ölt testet, mint a hisztéria. A hisztéria jelensége, amely a belső psziché „üzenetét” materiálisan, a testfelszín jelrendszereként, mintegy fenomenálisan teszi láthatóvá/olvashatóvá, arra figyelmeztethet bennünket, hogy a foucault-i modell mellett nélkülözhetetlen a pszichoanalitikus olvasásmód működtetése. Mindeközben nem elfelejtve azt a számunkra rendkívül fontosá váló ténytet, hogy „rejtélyes betegségről van tehát szó, amelynek különös egzotikumát az ismeretlenhez, a test (és lélek) titkaihoz való hozzáférés vágyának lehetetlensége adja.” (Im. 53.)³

¹ Michel Foucault, *A hatalom mikrofizikája*. In: Uő, *Nyelv a végtelenhez*. Latin betűk, 1993. 323.

² Csabai Márta — Erős Ferenc, *Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei*. Jászóveg, 2000. 46.

³ És talán érdemes lesz még szem előtt tartani azt a megfigyelést is, hogy az uralhatatlan testi jelenségek / (betegségek) annak lehetetlenségére mutathatnak rá, hogy ezeket a test/lélek oppozíciójában gondoljuk el. A betegség ambivalens volta (Freud nyomán: egy másik személlyel való azonosulás és ennek illuzórikussága, illetve az ez elleni tiltakozás) ugyanis jelezheti, hogy ennek legfőbb tulajdonsága a „Határral való azonosulás.” (Im. 84.) Így annak belátása lesz számunkra érdekes, hogy a testfelszín egyik megközelítése sem

A test kétféle olvasásmódjáról van tehát szó: egy hozzáférhetetlen „belső” jelentésnek a materiális felszín általi felfejtéséről (felfejthetlenségéről), és a konstrukcionista elmélet azon metaforájának olvasásáról, amely a testet olyan üres lapként gondolja el, amelyre az intézményes hatalom írja jeleit.⁴

Mindezek után jogosan merülhet fel a kérdés: miben rejlik az irodalomtudományi / (történeti) kutatás számára az antropológiai, szociológiai beszédmódok hasznosíthatósága? Vajon a jelölő felszínének, materialitásának olvasása az irodalmi szövegek esetében, és hasonlóképpen a testfelszín „olvasása” az antropológiában, — pusztán csak egy metaforán alapuló kapcsolatot jelent? Miféle viszonyba léphetnek ezek egymással? Másképpen: milyen módokon jöhet létre nyelviség és vizualitás közötti átjárás az irodalmi műben?

Az *Édes Anna* szövegének részletesebb elemzése előtt megelőlegezhető itt az a — későbbiekben talán igazolódó — feltevés, hogy az irodalom terében a jelölő és az (imaginárius, azaz tulajdonképpen láthatatlan) test felszíne illetve materialitása között olyan korrelatív viszonyok létesülhetnek, amelyek játékaik és értelemképző effektusai sajátosan az írottág terében válnak megtapaszthatókká.

A két fent említett — nem csak a testre vonatkozatható — olvasási stratégiának olyan színrevitelével találkozhatunk a szövegben, amelyek között nem csak az olvasás aktusában létesül kapcsolat, de ezzel párhuzamosan metafiktív alakzatokként az elbeszélte történet szintjén is példazzák a felszín, mint általánosság, és a „mögöttes”, mint szinguláris korrelációját; mindezt vonatkoztatva tehát ugyanúgy a test, mint az irodalmi nyelv „olvashatóságára”. Ez utóbbi — az írottág terében létrejövő — párosítás pedig a „láthatatlan materialitás metaforája” mentén mutathat hasonlóságot.

A test általi kommunikáció, és a test a tudás megszerzésének eszközeként, a világ tapasztalatainak szűrőjeként való kitüntetettsége már a regény első olvasatának meghatározó tapasztalata lehet. A test felszínének leírására, a testhelyzetek, gesztusok jelentésségére számos példát hozhatnánk,⁵ a test birtoklásáról és a főszereplő pozíciójáról nem is beszélve. A dialógus pedig ugyanúgy csak a felszíni, fenomenalizált jelenségeket mutathatja meg, mint az akaratlan vagy akaratlagos testi cselekvések bemutatása. És bár ezen felszíni jegyek vitathatatlanul hozzájárulnak az imaginatív illetve retorikus képesség megalkotásához, de regénybeli szerepük közel sem merül ki a hagyományosan „ábrázolásmódnak” nevezhető funkcióban, azaz semmiképp sem csak a plasztikusabb megformáltság hordozói. Olvashatók lesznek, akár csak a szavak, (nemcsak a regénybeli szereplők általi) olvasásuk pedig egy mindenkori institutionális keret politikai-ideológiai kontextusában zajlik. E jelek szemantikai aktualizálását a történeti-politikai keret nem csak kikényszeríti,⁶ de a jelentéstelen felszínhez való önkényes jelentéshozzárendelés mechanizmusát is szabályozza, ekképpen mutatva rá a testi cselekvések uralhatatlan szemantizálhatóságára. Vizyné letartóztatásának ironikus

lehet kizárólagos (sem a „mögöttes” lelki, sem a „kívülről jövő” testi). Nem csak a két pólus elválasztása, de abszolutizálhatóságuk is kérdésessé válik.

⁴ „Az én tehát olyan belső ernyőhöz hasonlít, amelyre a test külső felszínének képei vetülnek rá, egyfajta érzéki felszín, amely egyrészt a „belső” pszichés tényezőket, másrészt a test „külső” felszínének reprezentációit jelenti.” Im. 88.

⁵ A testbeszéd az otthon környezetében sajátos jelentést nyerhet Vizedyknél („fejét tenyerébe temette, mint amikor valami nem volt rendben a háztartásban.” 23.) vagy lehet itt felesége érzelmi kitérőseit idézni, ami a csörömpölésben ölt testet („A konyhában dobálta az edényeket, csörömpölt. Olykor szüksége volt ilyen érzelmi kitérősekre.” 22.).

⁶ „A Gránit-lépcső táján kettes-hármas csoportok álldogáltak — a riadt embernyáj, mely hirtelenül pásztor nélkül maradt —, suttogtak, amint mostanában megtanulták, süketnéma jelekkel, a szájuk mozgásáról olvasni le a szavakat.” Kosztolányi Dezső, *Édes Anna*. Ikon, 1992. 17.

története példázhatja,⁷ hogy nem csak a nyelv figuratív ereje, uralhatatlansága járhat veszélyes következményekkel,⁸ de a testfelszín jelentéstelennek vélt mozgása is, a nonverbalitás azon megnyilvánulásai, amelyben „valamilyen külső princípium szabja meg, [hogy a jelentés és jelentett közötti diszkontinuus] kapcsolat pontosan hol és milyen módon artikulálódik. A jel olyasmire utal, ami eltér szó szerinti [itt semlegesnek hitt] jelentésétől”.⁹

A szereplők felszín olvasó és értelmező stratégiái ugyanígy nemcsak konstatív, a jelekből értelmet kinyerő tevékenységként mutatkoznak meg, de — ahogy azt majd látni fogjuk — olyan értelemadásként, amelynek performativitása a szövegen belül láthatóvá (olvashatóvá) válik — még akkor is, ha nyelvfelfogásuk reflektálatlanul hagyja ezt az erőt, és így épp az elkerülhetetlen „félreolvasás” váltja ki a következményeket.

Azt mondhatnánk, Édes Anna legelső és legközvetlenebb olvasója Vizyné, olvasata mintegy megelőzi az *Édes Anna* értelmezőjének olvasatát, nemcsak mert már a regény elején be leszünk avatva értelmezői eljárásának módozataiba, de a narrátori közbenjárás híján Anna mindenekelőtt az ő (és majd a többi szereplő) nyelvén jelenik meg. Bár kétségbe vontuk a test két felszínének („belső” pszichés és „külső” textuális) elválaszthatóságát, illetve bármely oldal abszolutizálhatóságát az identitás meghatározásában (itt a testek olvasásában), Vizyné perspektívájában mégis a test azon — szimbolikus jelölők által teleírt, társadalmi üzeneteket hordozó — felszíne válik az értelmezés kizárólagos célpontjává, amelynek jelentése előzetes tapasztalatok, a társadalmi konvenciók közvetítette tudásformák (azaz „valamilyen külső princípium”(!)) mentén maradéktalanul megfejthető. A testek abszolút birtokolhatóságának hite, azok eszközzerű felhasználhatósága, funkciójuknak maradéktalan beteljesítése olyan viszonyulások, melyek nem függetleníthetők a szereplő nyelvfelfogásától. Nemcsak a kétféle materialitás korábban megállapított analógiás viszonyai juttathatnak minket erre a következtetésre, de Vizyné olyan gesztusai is, mint amilyenek például a cselédlányok kategorizálásának, felcímkézésének jelenetében találkozhatunk, amely kitűnően reprezentálhatja nyelvhez való viszonyát. A jelentő és jelentés társadalmilag konvencionizált viszonyát természetesnek, megkérdőjelezhetetlennek tartó szereplő részben egyszeri tapasztalatai, részben hallomásos közhelyek alapján végzi besorolásait, a felszíni jegyek olyanfajta olvasását végezve, amely elfedi, elfelejti a különbözőséget. Hiszen például a „katolikus lányok” megnevezés alá gyűjtött egyedi testek olyan homogén halmazként, központosított centrumként működik itt, amely jelentését egy előzetesen megtanult, majd rögzült sztereotípiából nyeri. És bár mindvégig a jelölők felszíne köti le figyelmét,¹⁰ amiről (a homonímia, felszíni egyezés, hasonlóság lehetőségéből adódóan) a korlátlan helyettesíthetőség következtetésére jut,¹¹ azzal, hogy Anna (mint eszköz és funkció tökéletes

⁷ „Vizyénél először akkor jártak, mikor feleségét letartóztatták. Felesége egy asztalkendőt rázott ki az erkélyen, azzal vádolták, hogy jeleket adott az ellenforradalomnak. El is hurcolták a parlamentbe, csak éjfélkor engedték haza, testben-lélekben megtörve.” 23.

⁸ „a nyelv tág értelemben vett figuratív ereje [...] magában foglalja a nyelv csábító és félrevezető használatának lehetőségét”. Paul de Man, *Esztétikai ideológia*, Osiris, 2000. 8.

⁹ Paul de Man, *A temporalitás retorikája*. In: *Az irodalom elméletei*, Jelenkor, 1996. 34.

¹⁰ Példaként lehet itt felhozni a „Minisztérium és Misztérium” szójátékot („Nem is merte őt ilyen csip-csup ügyekkel háborgatni. Ha megkérdezte tőle, hogy hová megy, honnan jön, csak ennyit mormogott: Minisztérium. Olyan rejtélyesen, mintha ezt mondaná: Misztérium.” 42.), amely csak akkor működik, ha a szó jelentésétől eltekintve kizárólag a jelölő felszínét halljuk, így teremtődhet meg ugyanis két betű elhagyásával az a jelentésbeli kapcsolat, ami a misztérium szó referencializálásával már az eredeti szó jelentésére is visszavonakoztatható. Vagy pedig azt a jelenetet, melyben Vizyné először említi férjének az „új lányt”, ahol szintén a szavak jelentéstelen felszíne az, ami a nő emlékezetében megragad:

„ - És mi a foglalkozása ennek a Barteknek?

- Először is : Bartosnak — javította ki az asszony. — Bartos: szemlész. Különben fogalmam sincs, hogy micsoda az a szemlész.” 28.

¹¹ „Azon töprengett, melyik is az a Rózsás Böske. Nőket látott maga előtt, szókéket és barnákat, soványakat és kövéreket, akik húszéves házassága alatt megfordultak házában. Már összetévesztette egyiket a másikkal. Egy fejet lelt, ehhez a törzset kereste, egy törzshöz viszont a fej hiányzott. Kutakodott ebben a furcsa loomtárban.

egybeesésének látszata) az élete részévé válik, az abszolút helyettesíthetlenség illúziója teremődik meg.¹² Nyelvszemlélete azonban nem marad következmény nélkül (ahogyan a többi szereplőé sem), a nyelv cselekvő természete, és az instrumentálisnak, uralhatónak, pusztán leírónak tekintett nyelvhasználat közötti inkongruenciák és feszültségek folyamatosan (a váratlan befejezésről nem is szólva) megmutatkoznak. Jó példa erre Vizyné Katicát utánzó paródiája, melynek során szándéka szerint maradéktalanul azonosulna cselédje hangjával és járásával,¹³ hogy férje számára tökéletes reprezentációval támassza alá érvelését. De gesztusával paradox módon éppenhogy nem Katicát, de saját magát identifikálja a másiktól való különbözőségben, így a rosszul sikerült paródia — mely az azonosság helyett a különbséget mutatta meg — férjében döbbenetet és szánakozást kelt.¹⁴

Vizyné mellett Jancsi nézetei és "stratégiái" kerülnek részletes kifejtésre, érthető módon, hiszen szoros kapcsolatba (olvasatba) kerül a főszereplővel. Azt mondtuk, Vizyné más szereplőket (testeket/jeleket) olvasása jórészt a felszín(esség)en és hallomásos tudásformákon alapul. Ez a technika Jancsi esetében még explicitebbé és szembetünőbbé válik. Külsejének részletekben gazdag narrátori leírása így nem csupán egy imaginatív aktus szolgálatában áll, de előre jelezheti az (olvasó)kör új tagjának orientációit. Felszín és felszínesség, elbeszélői technika és szemantika között létesül itt kapcsolat „Jancsi úrfi” piperecikkeinek pepecselő taglalásánál.¹⁵ Emberek helyett maszkokat,¹⁶ arcokat elcsúfító bibircsókokat,¹⁷ pattanásokat¹⁸ lát, az idegen lakás helyett szerelmi fészket, egy kéjtanyát, amely tükörként veri vissza terveit, de mindenekelőtt saját magát. A mögöttest, a rendeltetést, a jelentést választja le a dolgokról, és ezek tükörszerűvé válásával a vonatkozás, érintettség lehetősége szűnik meg, miáltal az

Aztán összecsapta az egészet. Hiába tartott szemlét, nem sok vigasztalót talált, egyetlen valamirevaló cselédjére sem emlékezett. Mindegyik rászedte, visszaélt bizalmával, s neki újra kellett kezdenie a kilincselést, a hajszát egy új lány után, mintha valami istenátka volna rajta. Körülbelül igazat kellett adnia az urának. Az egyik tizenkilenc, a másik egy híján húsz.” 28.

¹² „– Nem — kiabált az asszony, és föltérdelt az ágyban, fehéren, az ingében, hadonászva —, nem, amit ez megtesz, azt más nem tudja megtenni.” 141.

¹³ „Vizyné váratlanul fölugrott, Katica hangját utánozva sápítózott:

— „Ha tetszik, akár vissza se jöhetek.” Ezt mondta a pimasz. Aztán kilibeggett az ajtón. — és most mutatta —, így — és utánozta Katica járását is.

Az ura egy ideig döbbenten nézte feleségét, aki végigtáncolt a szobán, s dühében játszott, mint valami különös színésznő valami különös színpadon.

Megszánta őt, s hogy mondjon valamit:

— És te mit tettél?” 26.

¹⁴ Unokaöccse vártan váratlan megjelenése — amely újabb példával szolgálhat a test, mint jelölő olvasására — viszont a nyelv („klasszikus szemiológiák” szerinti) működésének olyan mechanizmusát mutatja, amely akaratlanul határozza meg a szemiózis és emlékezés folyamatait. Jancsi hirtelen felbukkanása, Vizyné perspektívájában: a távollét jelenlétté változása egy akaratlan referencializáló aktust eredményez, azaz a jel ittlétén való túl/továblépést, és a jelentésre (ami egyrészt a múlt idő, másrészt Jancsi egykori alakja és a hozzá kapcsolódó emlékek) való emlékezést: „— Mennyire megnőttél — mondta Vizyné, valami hitetlen hangon. Még egyre azt a koravén kiskatonát kereste, aki az ünnepek alatt, mikor egy-két napra hazaengedték a katonaiskolából, a családi asztalok végén lapított alamuszian egy szomorú gyíklesővel az oldalán. [...] Vizyné ezért is beszélt mindent összevissza. A távolba tekintett. És mosolygott, mert emlékezett. [...] Vizyné figyelte ezt a szélkelepet, egykori csinjeinek emlékei vették körül, a rég elhangzott családi hahoták visszhangjával, mint egy mítosszal, melyet csak hozzátartozói ismerhettek.” 97-98.

¹⁵ „Piperecikkeit a fürdőszobába vitte, s ott hozzálátott a tisztálkodáshoz. Hosszasan mosakodott. Szappanozta magát, zuhanyozta, s noha reggel már megberetváltkozott, a remek amerikai önbortváltkozójával végigsiklott arcán, a fecskendőből kölnivizes permeteget fújt hóna alá, fehérműt váltott, sötétkék ruháját öltötte föl, a rozsdaszín nyakkendővel, s fölfrissülve, újjászületve lépett ki az ebédlőbe, hol Kornél bácsi már várta.” 99.

¹⁶ „Jancsi erre a két emberre tekintgetett, aki előtte nem volt több, mint egy-egy szereplő, aki véletlenül épp ezt a maszkot választotta magának, s csak azért viseli, mert különösen kedve telik benne.” 99.

¹⁷ „A bankügyeket magyarázta, de Jancsi erre nem tudott figyelni. Kornél bácsi bal arcán, közvetlenül az orra mellett, volt egy csokoládébarna szemölcs, melyre legjobban emlékezett az egész Kornél bácsiból.” 99.

¹⁸ [Anna] „Olyan csontos, mint egy fiú, bajusza van, izzad, egy nyári pattanás virít az orra körül, és az a satnya kis hajcsutka a fején.” 109.

idegenség tapasztalata sohasem lehet számára empirikus, ez csakis közhelyes narratíváinak referenciális, — belátás nélkül maradó — zavaraiából mutatkozhat meg számára. Ugyanis az idegenség csak akkor válhat valódi tapasztalattá, tehát azzá, ami, ha abban már ott van egy olyan analogikus viszony, amely hasonlóság mentén a különbözőség válik meghatározóvá. Azaz a hasonlóság éppúgy feltétele a különbségnek, mint a különbség az azonosságnak. Így hát Jancsi nem jelentésem tapasztalata, csupán — főleg Elekestől származó — igen sematikus narratívái felől közelíti meg (olvassa) környezetét. És bár sorozatos kudarcok érik ezek használhatóságát illetően, nem mond le róluk ezek után sem. Anna meghódításának kísérlete láttatja elsőként azt a divergenciát, össze nem illést, ami valós történés és narratíva között feszül. Kölcsönzött sztereotípiáját a cselédlányokról¹⁹ Jancsi sehogy sem tudja „élesben” lejátszani, a séma referencialitása tehát nem működik. A nyelv — Jancsi szemléletétől független — működése azonban itt is megmutatkozik, ahogy ezt Vizyné esetében is megfigyelhettük. Narratíva és performativitás szétválaszthatatlanságát is példázhatja a jelenet, amennyiben Jancsi a szavakat biztató, vágyat gerjesztő varázsszerként használja, amik meg is teszik hatásukat.²⁰ (A narratíva performativitása a regény végén is megmutatkozik majd, mint önszervező történetelem.) Általános és szinguláris korreláló, de ugyanakkor nem feszültségektől mentes viszonya Jancsi nyelvhasználatában (amint azt hasonlóság és különbözőség kapcsolatában is láthattuk), nemcsak a megértés, de a produkció (természetesen egymást feltételező) oldala felől is érdekes tanulságokkal szolgálhat elemzésünk számára. Elekes látogatása előtt barátja a zongora mellett egy szerelmes dalt énekel, „a divatos *one stepet*”. A népszerű dalszövegek banalitása és közhelyszerűsége tudvalevőleg éppen arra szolgál — a könnyű megjegyezhetőség mellett —, hogy azok ezáltal zökkenőmentesen legyenek vonatkoztathatók ki-ki egyéni érzelmvilágára. Azaz a nyelv azon konstitutív, létét lehetővé tevő, eredendően allegorikus természetét használják ki, amelyet aztán a végletekig kiéleznék.²¹ Hasonló dolog történik a Jancsit megmámorosító *te* személyes névmás esetében is, amely egyfelől mérhetetlen távolságokat képes áthidalni,²² másfelől pedig — a felszín biztosította azonosság révén — ismételhető, (így kiüresedhető is), de amely csak a (mindannyiszor különböző) deiktikus aktus folyamán jöhet létre. A referencialitást feltétlennek, a szavakat egyértelmű denotátumokkal rendelkezőknek tartó szereplő ezért várhatja, hogy allegorikus beszámolója után Elekes egy deiktikus rámutatással megfejtje a történetét, és a ’bármivel megtörténhet’ sztori színésznőjében felismeri az épp akkor belépő Annát.²³ Jel és jelentett diszjunkciója már Vizyné esetében is megmutatkozott, akinek diskurzusait — ahogy Jancsinál is — épp a kettő természetes összeforrottsága szervezi, noha ezt cáfoló — de szemléletét érintetlenül hagyó — incidensek azért előfordulnak.²⁴ Láthatjuk,

¹⁹ „ — Most itt az alkalom. Egy viccet, egy egészen közönséges viccet, valami falrengető, vastag disznóságot, s elröhögi magát, megszédül, azonnal a hátára esik. A cselédeket ilyesmivel szokás megfogni. Hopp Sári sarokra... Ráugrani, fölemelni a szoknyáját. Mi történhetik? Legföllebb a kezemre üt. Nagy eset. Egyébként se szűz. Látszik rajta. Kicsi a melle és lóg. Az ilyenek jófélék. Elekes mondja. De azért jó kis ringyó lehet. Édes kis szotyka. Afféle parasztszajha.” 109.

²⁰ „Ilyesmikkel biztatta magát és más rondább szavakkal is, melyeknek édessége úgy karcolta torkát, mintha köcsögből mézet nyalna. Köhögött tőlük.” 109.

²¹ Az allegorikusság abszolút felhasználása pedig teljes önfelszámoláshoz vezethet, tapasztalható ez olyan hétköznapi frázisokban, mint az „olyan általános, hogy már nem is mond semmit” esete.

²² „Mondd: te. Mondd te is: te. Mondd nekem: te... te... A lány nem mondta. Ő azon a mérhetetlen távolságon tűnődött, melyet ez a kis szó áthidal.” 113.

²³ „Azt várta, hogy Elekes most elkacagja magát, a lányra mutat, akiben pontos leírása nyomán fölismeri a színésznőt, és leleplezi őt. De nem ez történt. Elekes kioltotta a hamutálcán a cigarettáját, s az ozonnázóasztal felé indult vele. Jancsit ez lehangolta.” 120. [Kiem: H.H.]

²⁴ Bár Anna cselédkönyvének felolvasásakor a referencia nem működik hibátlanul, ez mégsem vezet változáshoz: „Most hol a könyvre, hol a lányra pillantva ellenőrizte a cselédkönyv hivatalos megállapítását, melyek bizony közel sem földték a leírhatatlan valóságot.” (52.) És itt kérdéses, hogy vajon a narrátor szavai pontosabbak-e a „leírhatatlan valóság” megnevez(őd)ését illetően? Az elbeszélés ezen önreflexiója alighanem az egyik legfontosabb az (irodalmi) szöveg olvasásának tekintetében.

hogy Jancsi nemcsak a megértés folyamatában támaszkodik az allegorikus megismerésre,²⁵ de másoktól is az általa hallott, majd újból vissza/továbbadott sémák megértését várja. Minden fenntartás nélkül ráhagyatkozik a készen kapott narratívákra, ami megintcsak egy a nyelv természetéből adódó tulajdonság végletekig vitt alkalmazása. Hiszen a nyelvre való ráhagyatkozás, a nyelvben való hit nélkül éppoly lehetetlen lenne mindenféle jelhasználat, mint ahogy a tiszta önreferencialitás vezetne a nyelv teljes felszámolásához. Jancsi hite azonban ennél sokkal erősebb, ami narratíva és valóság, nyelv és valóság összetévesztését, felcserélődését, felcserélhetőségének illúzióját eredményezi. Nem véletlenül kerül egymással olyan szoros kapcsolatba a pénz mint csereeszköz és a hit,²⁶ a biztonságos körforgás, ami a csere és helyettesítés mindenkori kontrollálhatóságát ígéri. És ha váltást nem is, de lehangoltságot azért kivált a meg-nem-értettség tapasztalata: Jancsi egy másik mesterséges, emberi termékben igyekszik feloldódni, azaz leissza magát.²⁷ Narratívájának és nyelvi stratégiájának kudarcra után válik számára idegenné Anna és a vele eltöltött idő. Amint a valóság megfosztatik ezektől a létfontosságú elemektől, az emlékek sem sajátként, hanem csak idegenként tűnnek föl.²⁸ Mindez tehát nem a narratív séma, csak a történetek feladását jelenti, hiszen szó szerint (is) ebben, (a szövegekben) áll léte. A kulturálisan konstruált, mesterséges elbeszélések természetessége így egy olyan reprezentációelvű, (vissza)tükröző nyelviséget jelent, amelyben a jelölés tere látszólag még csak meg sem kettőzi a valós teret. Jancsi kedvenc elfoglaltsága, a tükör — azaz önmaga — nézegetése az én egységként és önmagának jelenlevőként létezésének illúzióját nyújtja. És itt megintcsak (24-es jegyzet) érdemes nem elsiklani az elbeszélés ezen önreflexív mozzanata felett, amely a valóságtükröző olvasásmód szövegbe íródásával megfontolandó következtetésekkel szolgálhat az *Édes Anna* (és az irodalom) olvashatóságára nézve.

Hogy az „Édes Annát/*Édes Annát* olvasni” kifejezés ne csak egy előzetesen elfogadtatott metaforikus azonosításon alapuljon, és hogy az eddigi olvasat minden pontja kellő jelentőséggel ruházzódjon fel, érdemes lesz már áttérni a főszereplőre.

Ha Anna testét, mint (olvasásra szánt) materiális jelölőt szeretnénk értelmezni, mindenekelőtt azt kell megnéznünk, hogyan lehet itt létjogosultsága ennek az interpretációnak. A regénybeli szereplők nyelv- és világértelmezési modelljeinek megmutatkozása önmagában még nem jelentené a test olvasásstratégiáinak főszereplését.

Anna regénybeli jelen(nem?)léte kapcsán érdemes megfigyelni, hogy míg a többi szereplő külseje a narrátor szavain keresztül közvetítődik (ahogy pl. „Jancsi úrfi” látványának és poggyásának részletes bemutatása), addig a főszereplő kizárólag a többi szereplő perspektívájában mutatkozik meg. Anna (test)felszínének láttatása tehát a belső nézőpontú történetmondás keretein belül valósul meg, azaz az elbeszélő tudatnak nevezett narrációs technikán keresztül. Így a címszereplő, Édes Anna(/*Édes Anna?*) csupán perspektivikusan

²⁵ Sokadik, de sokatmondó példája lehet még ennek a rövid regénybeli utalás Jancsi olvasmányára. Az *Így írtok ti* irodalmi paródiaként felületes ismeretekhez juttathatja azon olvasóját, aki az eredeti művek ismerete nélkül lát hozzá az olvasáshoz, ahogy Jancsi is.

²⁶ „A hatalmas épület a tér közepén oly ünnepien és méltóságosan magasodott az égbe, mint egy székesegyház. [...] Azok, kik künn a városban, az életben semmiben sem hittek, itt hittek valamiben, érezték, hogy itt csakugyan van valami. [...] ...s egy percben talán színről színre szemlélhette azt, amiben a huszadik század még hitt, az egyedülvaló bálványt, az arany Istent. Milyen érdekes volt mindez és biztonságos. Jancsi úgy érezte, hogy a megrendült világ szilárd pontjára került, s maga is tagja ennek az új egyházi rendnek, mintegy az új vallás kispapja.” 102-103. És „[k]ésőbb megtudta, hogy Elekes Józsi is itt van”, aki narratíváinak legfőbb forrása (!).

²⁷ Miután elmaradt Elekes leleplező rámutatása: „Jancsit ez lehangolta. Az a színtelen, alaktalan szomorúság borult rá, mint mikor egyedül volt. Minthogy pedig egy percig sem bírta elviselni a szomorúságot, és izgatottan tiltakozott az ellen, hogy megértse okát, vagy odaadja magát neki és kiélvezzze, mesterséges eszközökhöz folyamodott, mint a morfinista, aki kínjainak egy oltással vet véget. Gyorsan töltögetett a cseresznyepálinkából...” 120.

²⁸ Ugyanis már nem lehet beilleszteni őket sem a ’könnyen kapható cselédlány’, sem a ’színész nő’ ismerős narratívájába.

válik megközelíthetővé, az autoriter narrátori külső nézőpont hiányában olyan látásmódok szubjektív törésvonalában, amely látásmódok nem csak erősen szubjektivizáltak, de — ahogy az a regény folyamán kiderül, — a felszín sajátos olvasásstratégiáit működtetik. (Mert míg Vizyné, aki látható testi jegyek, vagy a testhez esetlegesen kapcsolódó jelölők, mint a származás, vagy a vallás jelentésességének szűrőjén át szemléli a cselédlányokat, addig Jancsi sem jár el másképp, azzal a különbséggel, hogy az ő esetében hangsúlyosabb az egyedi eltörlése az általános javára.) Nemcsak az imaginatív testiség nincs számunkra közvetlenül jelen, de Annánál a saját nyelv hiánya is kiemelt szerepet kap. A legtöbb esetben ugyanis őt egy másik szereplő szólaltatja meg.²⁹ A helyette való beszéd, a néma test megszólaltatása pedig nem egyszerűen közvetítés vagy meghangosítás, de mindig fordítás, értelmezés is,³⁰ azaz az interpretáció a saját nyelvre való fordításként jelenik meg. És itt fontos nem elfelejteni, hogy ez a „saját” egyik szereplő esetében sem jelent sajátot a tulajdonképpeni értelemben, azaz se nem birtokolható, se nem uralható, és nem is eredeti, individuális, vagy „egyénített”. Vizyné többnyire a frázisok nyelvét beszéli, Jancsi a „nagy narratívákét”, Vizi és Ficsor a politika nyelvét használja, a regény végén pedig a törvény nyelve kap ironikus színezetet. A szólamok és sablonok láncolata, a mindig a másik nyelven való megszólalás (Vizyné Katicát, Jancsi Elekest visszhangozza) azonban nem zárul le egy mindentudó narrátor autoriter beszédmódjában, egy hangot kölcsönző, beszéltető funkció vég- vagy kezdőpontján. A narrátor nyelve sem mentes a sztereotipizált közhelyektől,³¹ — ahogy a „leírhatatlan valóság” ábrázolásában sincs előnyben szereplőkhöz képest. Így a felszínességet gyakran ironikus távolságtartással kezelő narrátor maga is az általánosítás eszközeivel él.

Ha Anna válaszaiban nem a hallottakat visszhangozza, saját nyelv híján közvetítő megszólaltatásra van tehát utalva. (A cím- és a többi szereplő talán a saját nyelv hite és annak lehetetlensége mentén különül el.) De nem csak a reflektálatlanul jelentéssé néma testfelszín szereplők és olvasók általi megszólaltatása/olvasása utalhat a jelölő megmutatkozására és mibenlétére. Annát legtöbbször nem csak hallani nem lehet (ami nem a némaságot jelenti), de látni sem.³² A szereplők számára sokszor csak jelek, nyomok által jelenik meg, munkájának nyoma az, ami visszamarad utána, nyomai rendbe és csendbe rendeződnek: „Szedetlenül szedődött az asztal, terítetlenül terítődött, mint a mese „terüljastalkám”-ja. Rend volt, rend és

²⁹ Ez a helyzet a Vizynével való találkozás, és egyben az első megjelenés alkalmával:

„— Hány éves?

— Tizenkilenc — válaszolta mindig Ficsor. — Ugye annyi vagy, Anna?

— Mért nem beszél, fiam? — fordult hozzá Vizyné.

— Szégyenli magát. Nagyon szégyenlős.” 53.

De idézhetnénk itt a Vizyvel való „párbeszédet” is (64.), amely szintén egyoldalú, vagy a bírósági tárgyalást, ahol „aztán ő maga [az elnök] felelgetett helyette”(179.), és „[a]z elnök tolmácsolta az érzését, a kifejezhetetlen érzést, mintegy lefordítva értelmes, emberi nyelvre.” 181.

³⁰ „— Nem úgy értette az Anna — mentegette Ficsor. — Ugye Anna, nem úgy értetted?” 54.

³¹ „Minden nő megcsúnyul valamit a hidegben. De a cselédek annyira megcsúnyulnak, hogy rongyaik között alig ismeri föl az, aki nyáron, a melegben látta őket. Anna is megcsúnyult.” (130.) „A kéményseprőt vonzotta valami, lehet, hogy a lány szenvedése, a friss fájdalom, melyet a férfiak mindjárt megszimatolnak, az alázat és kiszolgáltatottság, mely sokszor jobban tetszik nekik, mint maga a szépség.” (134.) „Vizi leült és piszkálta az orrát. Hallgatta, hogy szidja őt, türelmesen, megadóan hallgatta, mint a férjek, akik csalják feleségüket, s olykor vezekelni kívánnak miatta.” (143.) „Ez is mindig valami grófnét emlegetett. Hadarva, de halkan pörgette nyelvét, mint az ilyen szélhámoskodó nők.” (146.) „Csakhogy ez a nő — egészen meglepően — kötényt viselt és tarka parasztkendőt a haján. Azok közül való volt, akik itt ezzel a népies viselettel a nyugalmas otthonról, a boldogságról meg a jó kis takaros gazdasszonykáról való be nem teljesült álmokat akarják fölgújítani hajnalban, a gyárba iparkodó, fáluról származó munkásoknak és szombaton este a mulató mesterlegényeknek kibőjtölt képzeletében.” (153.) Minden ilyen szenzáció gyorsan elmúlik. Pár napig lobog, az emberek beszélnek róla, aztán fölemésztyődik a maga gyújtotta tűzben.” (176.) „A parasztot semmi sem lepi meg. Az élet nagy tényeit, a gyilkosságot is éppoly természetesnek tartja, mint a születést vagy a halált.” (178.) stb.

³² „Nem lehet azt se látni, se hallani. Nagyon csöndes.” 33.

csend.” (65.) Ha megjelenik, nyoma el is illan a szem elől,³³ vagy pedig színpadias hatást kelt, mint Vizyék asztaltársasága (77.) vagy a bíróság előtt. Eredete így nem csak genealogikusan hozzáférhetetlen (árvaságából adódóan), de materialitásában is birtokolhatatlan (a látszat ellenére is), jelenléte minden olvasójának más-más módon válik hozzáférhetetlenné. Teste a szövegvilágon belül hozzáférhetetlen, birtokolhatatlan és felfejthetetlen egyszerre, teljes jelenléte pedig az olvasó szem számára is olvashatatlan, hiszen a jelölő felszínének (a betűknek) láthatatlanná kell válniuk ahhoz, hogy kiolvashatók — és ne csak kibetűzhető — legyenek; a jelentésség és imagináció irányába való továbblépés éppolyan elkerülhetetlen, mint a (szintén csak szövegszerűen létező) szereplők számára a projektív módon történő megszólaltatás és fordítás. Sem a legenda, sem a szóbeszéd, a frazéma, a közhely, a narratíva, de még a nyelv, az ismételhető jelölő eredete sem hozzáférhető, a végtelenbe futó láncolat lezárhatatlan: Anna a szereplők, a szereplők a narrátor, a narrátor a ”közbeszéd” narratíváiban beszél. Vizyné nagy félelme éppen a lopás, ami mindig már csak mint valaminek a hiányaként mutatkozhat meg,³⁴ aminek az oka és eredete örökre megragadhatatlan marad. A múlt elvesztésétől és semmivé válásától, eredet és ok nélküliségétől való félelmet pedig paradox módon éppen azok a narratívák fogják elleplezni, melyeknek maguknak sincs eredetük.

A gondolatlánc továbbfutása előtt érdemes még visszatérni Édes Anna nyelvének hiányához — ami semmiképp sem jelent némaságot, cselekvésképtelenséget vagy passzivitást, bár olvasóit talán épp ez a látszat vezetheti félre. Ami mindenekelőtt feltűnhet számunkra, az Anna vonzódása a gyermeknyelvhez, vagyis az olyan szóbeliségben élő formákhoz, mint a mondóka vagy az ima. A lefekvés előtt elmondott imaszöveg jóformán Anna első megszólalása, az első olyan szövegbeli nyom, amely olvashatóvá is válik. Ezen orális műfajok legfőbb tulajdonságaként tarthatjuk számon, hogy leplezetlenül árulkodnak saját ismételhetőségükről, olyan formákként létezvén, amelyek széles körben elterjedtek, így e performatív ”kis-narratívák” nem teremthetik meg az egyénítetséget és birtoklás általi alakíthatóság illúzióját. Emellett az ima ritmusos, aszemantikus tagolása és visszamondhatósága Anna nyelvének azon tulajdonságára mutathat rá, miszerint a jelentéstelen elemek soha nem válnak számára maradéktalanul sajátjává, sem pedig jelentéssé.³⁵ Ezek a formák a legkevésbé konstatív létmódúak, ehelyett öncélú performatívumoknak tűnnek, amelyek nélkülöznek minden rámutató, referencializáló aktust. Míg a többi szereplő számára a valós világ leírhatósága problémátlanul jelentkezett, és a nyelv uralhatóságának, az eszköz-funkció maradéktalan betöltésének hite a nyelv otthonosságába való belevesztést tette lehetővé, addig Anna számára — bár szintén reflektálatlanul — épp az autentikus megnevezés lehetetlensége okoz megszüntethetetlen és

³³ „A férfi a gázvilágos félhomályban ide-oda kukucskált, de nem látott semmit. Mert az egész csak egy pillanat műve volt. Az árnyék, mely kék kartonruhájában a fal mellett lapulva frissen sült kenyeret hozott a péktől, már besurrant a kapuba, a kávészínű házba, s nyargalt a lépcsőn fölfelé. Eltűnt a szemük elől.” 92.

³⁴ „A lopás váratlanul, alattomosan jön, mint éjjel az agyszéllhűdés. Egyszerre nincs valami, egy egészen jelentéktelen holmi. Azt hisszük, hogy elkallódott; vagy félreraktuk, azt hisszük, hogy nem jól emlékszünk, vagy talán elvesztettük, de nem ez az igazság, hanem az, hogy nincs és nincs.” 73.

³⁵ A nyelvi formák, szekvenciák értelem nélkül való ismétlése, a hallottak visszhangozása, gépies visszamondása minden szereplő nyelvhasználatában megmutakozó szövegszervező elv. Ez pedig Édes Anna esetében mutatkozik meg leginkább. Az ima szövegének szintaxisát széttördelő, majd újrendező ritmus („*Énistenem—jóistenem—lecsukódik—máraszemem—deatied—nyitvaatyám...*”) arra mutathat rá, hogy „a ritmus, mint fenomén és az értelem dimenziója között konstitutív feszültség rejlik” (Hans Ulrich Gumbrecht: *Rhythmus und Sinn*. In: *Materialität der Kommunikation*. hrsg v. Hans Ulrich Gumbrecht — K. Ludwig Pfeiffer, Frankfurt, Shurkamp, 1988. 715.) Azaz ritmus és értelem, hang és értelem egybeesésének ideológiája lepleződik le azzal, hogy az elbeszélő nem egyszer hívja fel a figyelmet Anna értelem nélkül való nyelvhasználatára. Az eddig elemzett nyelvi világokat (Vizyné és Jancsi) ezzel szemben éppen a jelentés, mint reprezentáció működteti, tehát egy olyan hit, amely Annának nem adatott meg. De ezt a fajta hitet — amint azt láthattuk — a regény eredménytelen stratégiaként tünteti föl.

folytonos idegenségtapasztatatot.³⁶ A jelölő és jelölt közötti önkényes kapcsolat a referencialitás hitét lehetetleníti el, mindenféle analogikus viszony hiányában, azaz ennek hite nélkül a nyelv használhatatlanná válik. A névtelenség idegensége csak az által volna megszüntethető, ha valamilyen hasonlóság mentén, a névben való megismerés által az idegen sajátta válna. De a képzeleti aktus és a dolgok érzékelhető felszínének tapasztalata összeegyeztethetetlen marad.

A nyelvet istentől eredeztető Hamann nyomán Walter Benjamin a nevet, az emberi névnyelvet eredendő megismerő képességében gondolja el. A második bibliai teremtéstörténet a bölcselő olvasatában a nyelv természetéről árulkodik; a Biblia, minekután önmagát kinyilatkoztatásként értelmezi, szükségképpen kifejti a nyelvi alaptényeket. Isten az ember nem a szóból teremtette, és nem is nevezte meg őt, mivel nem akarta alárendelni a nyelvnek; ehelyett a nyelvet, amely istenben a teremtő szó és a megismerő név identikus egyezése, átengedte az embernek, így „az ember ugyanannak a nyelvnek a megismerője, amelyben Isten teremtő.”³⁷ A világ a nyelvi teremtésaktusnak köszönhetően megismerhető az emberi nyelv, a név által, amely nem más, mint a dolgok nyelvének (ami nem metafora, mert „nincs olyan történés vagy dolog, sem az eleven, sem az élettelen természetben, aminek ne volna bizonyos módon része a nyelvben” 7.) egy magasabb szintű nyelvre való fordítása. „A szó által az ember kapcsolatban van a dolgok nyelvével. [...] Itt már nem merülhet fel az az elképzelés, amely megfelel a nyelvről alkotott polgári nézetnek, hogy ugyanis a szó a dologhoz véletlenszerűen viszonyul”. (16.) „E szóval a szájban és a szívben a nyelv eredete oly természetes volt, oly közeli és könnyű, akár egy gyerekjáték...” (17.) — idézi Hamant a filozófus. A jó és a rossz tudásának megismerése azonban névtelen, ez a megismerés kívülről jövő, és nem a névben való megismerés. A nyelvszemély bűnbeesése az emberi szó születése, amely immár mint külsődlegesen közlő, a bensőségességet és tisztaságot elhagyó szó pusztává válik, a jelek összekuszálódása pedig a dolgoktól való elszakítottságot vonja maga után. „A nyelv a fecsegésben szolgálóvá válik, ennek szinte elmaradhatatlan következményeként teszi a bolondozás szolgáivá a dolgokat.” (20.) A nyelv polgári felfogása a dolgok szolgátságba döntése, mely szerint „a közlés eszköze a szó, tárgya a dolog, címzettje valamely ember.” (10.) A dolgok „névtelen rémülettel” töltik meg Annát, az autentikus megismerő nyelv nélkül ezek idegenek maradnak számára. Édes Anna egy olyan nyelvi térbe, világba kerül bele a regény hatodik fejezetében, majd törlődik el az utolsóban, amelyben ő a nyelv „polgári felfogása” által válik megnevezetté, (félre)értelmezetté. Még a tulajdonnév is, — melynek leginkább kellene rokonságot tartania az isteni teremtő szóval — még ez is része a jelek összekuszálódó világának, elszakítva így a dologtól. Nem csak a ház urának neve (Kornél) hat idegenként, Anna is vele kapcsolatot nem tartó jelek által neveződik meg. A nyelv terében semmi sem őrizheti meg egyediségét, még a tulajdonnév látszólagos különállósága sem. Elég hozzá egy esetleges mozzanat, egy homonimikus kapcsolat (a feltételes mód jelével való egybeesés), és egyszerinek tűnő jelentése máris kimozdult a helyéről. Az Anna név, — „melyben az örök ígéret van, kacér föltételes módon” (118.) — mivel maga is jel, nem csak beleszövődik a jelek hálójába, de az írottságba való belépéssel egy önmagát visszatartó létmód lesz a sajátja, egy örökös elhalasztottsággá, végtelen ígéretté válik, amely csak mint nyom létezhet, azaz soha nem válhat jelenlévővé, még önmaga számára sem. Anna önmaga számára sem lehet jelen, hiszen a narrátori belső nézőpont és az elbeszélte tudat csak látszólag

³⁶ „Más dolgok zavarták, melyek minél tovább maradt itt, annál idegenebbek lettek. Egészen jelentéktelen dolgok. Amikor például egy reggel véletlenül meghallotta, hogy az urat Kornélnak hívják, érezte, hogy ezen a helyen nem bírja sokáig. Maguk a bútorok is valami névtelen rémülettel töltötték meg. Amit zöldnek képzelt, a kályha, fehér volt, a szalon fala viszont zöld és nem fehér, az asztal nem gömbölyű, hanem hatszögletes és alacsony, az egyik ajtó befelé nyílt, a másik kifelé. Ezek a kis, folyton ismétlődő meglepetések megbolygatták egész lényét.” 67.

³⁷ Walter Benjamin, *A nyelvről általában és az ember nyelvéről*. In: Szirének hallgatása. Válogatott írások. Osiris, 2001. 15.

nyújt bepillantást az emberi testbe, annak határain túlra. Az érzetek és az álom elbeszélése ugyanis már csak fenomenalizált megjelenései egy hozzáférhetetlen és fixálhatatlan jelentésnek. És miután az érzéki benyomások még az érzékelő tudatnak (Annának) sem válnak jelentéssé, nem oldódnak fel a megértésben,³⁸ a jelentés jelenlevősége illúzió marad. A jelenlét tehát, — a közvetítetlenség perceptuális illúziója — olyan módon válik kérdésessé, elhalasztottá, hogy ezen illúzió helyett éppen a közvetítettség lesz nem csak témává, de olvasási tapasztalattá is. A veszteség nélküli, problémátlan, organikus fordíthatóság már a kezdeteknél elakadt (Annával), aki ezután mégis fordítások és (figuratíván működő) interpretációk sorába sodródik bele. A dolgok nyelvének, a látványnak és ingereknek a saját nyelvbe való átfordíthatatlansága a kezdeteknél — a látszólagos eredetnél, az anyánál, a természet(esség)nél megkérdőjeleződött — lévén már maga is, *Édes Anna/Édes Anna* is konstrukció, jelek és jelentések egymásbajátszásának terméke. *Édes Anna* mint a kezdet és őseredet illúziójának szimbóluma — nem egészen alaptalan már ez a tétel: „*Édes Anna* neve is ilyen hallucináció. Jólesett mondogatnom, leírnom. Talán azért tudtam vele annyi szeretettel foglalkozni. Én az *Anna* nevet régóta szerettem. Mindig a mannát hozta eszembe, azonkívül egy kacér és nagyon nőies föltételes módot is. A vezetéknev, mely ösztönösen társult melléje, nem egyéb, mint e hódolatom kifejezése. A kettő együtt — vezeték és keresztnév — a maga lágy zeneiségében egy másik, ősi és végzetes szókapcsolatot idézett föl bennem: az édesanyát.”³⁹ — írja Kosztolányi. A természetességgel és ittléttel, jelenléttel merőben ellentétes folyamat zajlik: Annát „más dolgok zavarták, melyek minél tovább maradt itt, annál idegenebbek lettek.” (67.) A faktikus lét — önmagunknak a létezőknek/jeleknek kerülőútján való megértése — tematizálódik és olvasódik. A visszatartott lét és a jel közötti oszcilláció a megértés tere, a visszatartott/elhalasztott jelentés, ami *Anna* számára (is) feloldhatatlan, az olvasás aktusára is vonatkoztatható.

Az eddig elmondottak pedig sehol sem válnak el az általános és egyedi, felszíni és szinguláris, képzeleti és tapasztalati, valamint a jelölőnek és jelentésnek a korrelációjától. Az előzőkkel állandó vonatkozásban tartva hátra van még valóság/történelem és narratíva viszonyának játékba hozása, és az ehhez kapcsolódó értelmezői stratégiák (a test/jelölő kétféle olvasásának) öntükröző alakzatokként való megjelenésének szemügyre vétele.

Az egyediség kiszolgáltatottsága az általánosnak; a tulajdonnév, a deiktikus aktus és az egyszeri és megismételhetetlen esemény beíródása a jelek ismételtőségének terébe a szövegolvasásnak olyan tapasztalatai, mely az elbeszélte történet keretező kontextusát — az első világháborút követő politikai történések beíródását is meghatározzák. Ugyanis míg e „keret” látszólag a múlt egyszeriségének és megismételhetetlenségének bizonyítéka, és éppúgy mutatja a referencia elkerülhetetlenségét, mint a tulajdonnév, azonközben épp e múlt újrabesíródásának aktusa hívja fel a figyelmet azon szövegtévesztési mechanizmusokra, amelyek ezt az egyszeriséget naiv illúzióként leplezik le. Mert nem csak a szereplők értelemképzése bizonyul előzetes, a szingularitást eltörlő narratívák által irányítottnak, de — amint láthattuk — a narrátori beszédmód sem kísérli meg e nyelv természetéből adódó elbeszélhetőség hamis megbízhatósággal való álcázását. Hogy a napra pontosan meghatározott történelmi esemény egy fikcionális szövegbe íródik bele, az egyszerre vonja maga után a történelem fikcionalizálhatóságának lehetőségét, és azon elkerülhetetlen kényszer színrevitelét, mely a fikcionális szöveg referencializálásának vágya és akaratlanul bekövetkező aktusa.⁴⁰ Eldönthetlenné válik tehát, hogy a fikció kap történelmi keretet, vagy

³⁸ „Mit is beszélhetett volna neked? Hiszen magának sem tudott számot adni, hogy mitől irtózott itt mindennap jobban és jobban.” (66.) „Anna nem gondolkozott többé semmiről.” (68.) „Vérvörösen futott ki a konyhába, az ő várába, és ott duzzogott. Anna ezt már nem értette. [...] Sok mindent nem értett ő.” (117.) „Ő sem értette, hogy miért tette, de ő elkövette, amit tett, és minthogy már elkövette...” (166.) stb.

³⁹ Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi, 1971. 468.

⁴⁰ Tanulságos lehet Veres András rendkívül alapos kutatómunkája, melynek során a regény denotatív igényű elemeit térképezi föl, megjelölve ezek pontos referenciáját. Ugyanis „egy pontosan körülhatárolt időszakot

egy múltbeli történet ágyazódik fikcionális keretbe, jelezve ezzel a kettő egymásbajátságát és elválaszthatatlanságát.⁴¹ A múlt „meghamisítása” és újraírása a bírósági tárgyalás jelenetében válik igazán hivalkodóvá, ahol úgyszólván a szemünk láttára fordul át a váratlan, egyedinek hitt esemény olyan sokszor hallott elbeszélésekbe, melyek elfelejt(et)ik az egyszerit. Ezen metafiktívnek is értelmezhető alakzat által pedig az ezt megelőzően olvasott, egyedinek hitt történet autentikussága is felszámolódik, azaz a múlt hiteles újraalkotásának történetbeli lehetetlensége megkérdőjelezi az elbeszél narratíva „igazságát”, és ezzel a szükségképpen múlt idejű („fikciós” és „nem-fikciós”) történetmondás megbízhatónak hitt referenciáját is, így bizonytalanítva el a fikciós/valós oppozíció határait.⁴² Az elbeszélés legendaként határozódik meg azzal, hogy a címszereplő már a történetben mint önmagát felszámoló legenda jelenik meg.⁴³ Így a szóbeliség és írásbeliség közötti (egyébként diszkontinuus) kapcsolatot megintcsak egy öntükröző alakzat fogja biztosítani. Ugyanis a szóbeszédben élő legenda „tárgyának” hozzáférhetősége semmiben sem különbözik egy, az írottásban élő

bámulatosan gazdag tárgyi világa tárul elénk a könyvből. Ám egy olyan tárgyi világ, amely a mai szemhatáron túl helyezkedik, amely jórészt elmerült a múltban.” (Veres András: Kosztolányi *Édes Annája*. Egy sajtó alá rendezés tapasztalatairól. In: *Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*, Kulcsár Szabó Ernő, Szegedy-Maszák Mihály szerk., Anonymus, 1998. 137.)

A Kosztolányi által készített kronológiai vázlat, a korabeli utcanévek megőrzése, a dátummal és eseménnyel való játék („aligha véletlen, hogy Patikárius János idétlen gyászjelentésének időpontja 1920. február 16-ika egyetlen nappal előzi meg [a szerző kiemelése] a hírhet, a korabeli közvéleményt végre fölrázó Somogyi-Bacsó-féle gyilkosságot.” (137.)), rejtélyes történelmi utalások („valóságos nyomozásra volt szükség, hogy a történész Kende János segítségével valószínűsíthessék: a [Mozdony utca] 40. szám alatt székelt a Lenin-fiúk egyik osztaga. Nem hiszem, hogy akár a kortárs olvasók előtt ismert lett volna ez az adat.” 138.) mind denotatív indexek, olyan jelek, amelyek vonatkoztatási mezejét vagy az egyéni emlékezet, vagy — ezzel összefüggésben — a kollektív emlékezet, vagy — a nem kortárs olvasó, tehát a recepció nagyobb hányada számára — történelemkönyvek, történelmi elbeszélések alkotják. Narratívák tehát, amelyben a legfontosabb mozzanat, hogy „nyelvi közegként az elbeszélés közös mind az emlékezés, mind a történelem számára.” (Paul Ricoeur: *Emlékezés—felejtés—történelem*. In: *Narratívák 3*. Thomka Beáta (szerk.) Kijárat, 1999.). És így alighanem a nyelvi közeg, a narratív struktúra az, ami megengedhetővé teszi a szóbeszéd és az írásos legenda (*Édes Anna*) közötti párhuzam felállítását, amire — ahogy azt nemsokára látni fogjuk — egy regénybeli metafiktív elem fel is hívhatja a figyelmet.

⁴¹ A „fikcionált realitás” elbizonytalanodását emeli ki Barabás Judit a „keretfejezet” funkciójaként: „Az I. fejezetben — mely a többihez képest szokatlanul rövid — Kun Béla meneküléséről olvashatunk a kommun bukása után. A nagyjából egyetlen lapnyi szöveg jelentősége elbeszélői pozíciójában rejlik. Stilisztikus fokozással éri el Kosztolányi, hogy az első mondatok viszonylagos objektivitása után az olvasó fokozatosan gyanakodni kezd, vajon jelen regényvilág fikcionált realitásaként kell-e fölfognia a szöveget, s valóban: az immár meseszerű, egyre valószínűtlenebb fordulatokat vevő történet egyetlen mondattal mintegy megsemmisíti önmagát, átminősül a pletyka, a „köz” fantáziájának termékévé. [...] Az elbeszélő pozíciója nincs jelezve. Álláspontja, ítélete viszonylagos: iróniája, csúfondárossága egyaránt szólhat a riasztó karikatúraként megjelenő politikusnak, s a köréje rosszízű legendát szövő, kisszerű gondolkodásmódnak. Mindazonáltal, ő csupán „rögzíti” a szóbeszédet. A történelmi jelentőség mellé kerül kérdőjel, s a regényben mindvégig ott is marad.” (*Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*. 144-145.) Ő a címszereplő sorsára vonatkozóan von le ebből következtetést: „Az individuumot körülvevő, azt mintegy behálózó társadalmi- politikai szféra teljes áttekinthetlensége keretet ad a címszereplő sorsához: az egyén kiszolgáltatottságát tükrözi más léptékben.” Illetve: „Az egyéni lét és a történelem egyaránt kaotikus, cselekedetek és szándékok közt bonyolult és felderíthetetlen a kapcsolat.” (Im. 146.)

⁴² Ez az alakzat tehát a történelem, valóság kétszeres, kétszintű textualizálódásának, fenomenalizációjának színrevitelével nyeri el létjogosultságát. Egyrészt a valóságelemek (azaz ilyen nyomokat őrző utalások) írónak bele a fikcionális szövegbe, a megváltozott struktúrájú textúrába. Második lépésben pedig a fikción belül zajlik egy ugyanilyen áthelyezés — ez a tárgyalás eseménye. Ekkor az olvasó vonatkoztatási mezeje már nem a kulturális/egyéni emlékezet vagy történelmi szövegek, hanem a fikció, az olvasott és éppen olvasódó irodalmi szöveg. Ez a kétszeres áthelyezés nem csak a fikció referenciáját és „igazságát” számolja fel, de a történelmi szövegét is, amelyben a nyelv a legátlátszóbbnak tételződik. A nyelv, a szövegek (legyen az irodalmi, történelmi, fikciós vagy nem) átlátszóságának hite a szereplők nyelvhasználatában is megmutatkozott, amelyből szintén a fentebbi következtetéseket vonhattuk le.

⁴³ „Így homályosodott el az emléke. Most már senki sem tudta róla, hogy kicsoda volt. Egészen elfelejtették. És ha nem élt volna még a márianosztrai női fegyintézetben, hanem ott pihent volna valahol Dunán túl, a balatonfőkajári temető akácai alatt, akkor se semmisülhetett volna meg jobban.” 190.

legenda főszereplőjének hozzáférhetőségétől. Mert a fikció világában Anna alakja éppúgy nem ölt határozott formát,⁴⁴ mint ahogy az olvasás aktusában sem. (És itt ezzel együtt gondolhatjuk el a nyom és jel materialitása által létesített kapcsolatot, melyről már volt szó.) Anna testi materialitása tehát ugyanúgy számolódik fel a történetben, ugyanúgy önmagát visszatartó, nyomokat hátrahagyó módon létezik, mint ahogy az olvasás befejeztével szűnik meg imaginatív létezése, valamint marad visszatartott az olvasás folyamatában is. Érdeemes felfigyelni arra is, hogy Anna a krisztinavárosi emberek számára kölcsönös vonatkoztatásba kerül Vizedekkel.⁴⁵ Ez a fajta korreláció pedig az olvasó számára is jelentkezik, ahogy ezt korábban már szintén megállapítottuk. Tehát egyrészt Anna Vizedek perspektívájában imaginálódik, másrészt pedig Vizedek olvasásstratégiái épp ebben a folyamatban mutatkoznak meg, azaz Anna mint jelölő/test olvasásának aktusában. (Ami azt is jelenti, hogy Anna mindig már csak mint értelmezett, olvasás által interpretáltként hozzáférhető, már azelőtt, mielőtt hozzáfogtunk volna az olvasáshoz, azelőtt, hogy ezt észrevehettük volna.)

A gyilkosság fordulata után a nem-értés és teljes értetlenség, idegenség már nem csak Annát kínozza, de a regénybeli szereplőkkel együtt a („teremett”) olvasót is. Csakhogy míg az utóbbiaknál a váratlan és idegen feldolgozódik az újraelbeszélés (értelmezés) folyamatában, addig Annát továbbra is ennek lehetetlensége jellemzi. Minden szereplő a saját maga által előnyben részesített, azaz ismerősnek ható narratívába igyekszik átfordítani, sajátját tenni a váratlant. Ha pedig a séma csak hézagosan illik a hallottakra, akár fikcionális sablonok is kitölthetik a nem létező üres helyeket.⁴⁶ A színházi eseményhez hasonlított tárgyalás tehát csak látszólag változatlan újrajátszás, ahogy a színházi előadás is csak látszólag egy eredeti és változatlan darab ismételt visszatérése. Sőt, épp ennek ellenkezője játszódik le. Az egyéni történetképzés után a közösségi értelemképzésnek lehetünk tanúi, amelyben Anna játssza a hitelesítő, narratívát legitimizáló szerepet. A közösségi narratíva hitelesítéséhez nem elég az intézményes keret, hanem igazolás is kell, a vádlott igazolása, akinek a szava látszólag a legbiztosabb és legvégső bizonyíték, megkérdőjelezhetetlen vallomás, ’hiszen ott volt, ő követte el’. Ez a hitelesítési aktus válik ironikussá, lepleződik le azzal, hogy Anna ezen szerepe látszólagos, jelenléte pedig teljesen felesleges.⁴⁷

Láthattuk, hogyan létesül kapcsolat a fikcionális olvasó (a szereplők) és fikciót olvasó között az öntükröző alakzatok révén. Nem kivételek ez alól az értelmezés színrevitt mechanizmusai sem. *Édes Anna* olvasói nincsenek privilegizált helyzetben Édes Anna olvasóihoz képest. A jelölő két, egymást feltételező olvasásának stratégiájáról, az olvashatóságról van tehát szó. A jelölő felszínének, társadalmilag-ideológiailag (külső princípiumok által) meghatározott olvasása nem más, mint (tág értelemben vett, a nyelv

⁴⁴ „Egy példás cselédről beszéltek. Sokan nem is látták még. Csak a keresztnévét tudták. Még határozott formát se öltött. Az, akihez eljutott, körülbelül azt érezte, mint a babonás tömeg egy csodaforrásról, egy gyógyító szentképről hallván, melynek természetfölötti hatékonyságát agya nem képes fölfogni, ellenben mégis van.” 92.

⁴⁵ „Mikor Anna karján szalmaszatyórral föltűnt a piacon, a zöldségeskofák összesűgtak:

— Vized. Nem ismeri? Az a tanácsos a minisztériumban.

Viszont, ha Vizedt látták, ezt mondták:

— Itt van, akiről múltkor beszéltem. Itt ni. Az Anna gazdája. [...]

— Kicsoda?

— Az Anna. Aki Vizedéknél szolgál. A Vizedek Annája.” 92.

⁴⁶ Például Drumáné egy kisolló eltűnését utólagosan Annának tulajdonítja: „ — Te — mondta Drumáné a homlokára csapva —, most jut eszembe. Nekem volt egy kisollóm. [...] Ez a kisolló karácsony után eltűnt. ...” (169.) Ez pedig nem más, mint a narratívák jól ismert működése, t.i. „hogy az ember nem egyedül emlékezik, hanem mások emlékeinek segítségével, hogy a másoktól hallott elbeszéléseket saját emlékeiként kezeli, hogy privát emlékei megőrzése során tartja magát az évfordulókhoz és egyéb nyilvános ünnepekhez, amelyeken csoportja jellegzetes eseményeire emlékezik, mindez jól ismert tapasztalat.” (Paul Ricoeur: Im. 55.)

⁴⁷ „... — mondja el szépen, hogy történt. De részletesen. Figyelmeztetem, ha mindent bevall, segít magán, ellenben ha tagad — és itt ismét emelte hangját —, csak árt magának, mert nekünk majd módunkban lesz mindent rábizonyítani.” 180. Ezután pedig nem Anna, hanem az elnök beszámolója következik.

működéséből adódó) allegorikus értelmezésmód. Nem véletlenül ez a fajta jelentésadás az ironia célpontja, hiszen láthattuk, hogyan vezet az előzetes narratívák és sémák működtetése valami „igaznak vett” meghamisításához, a stabilnak hitt „valóság” elferdítéséhez, félreolvasáshoz. Ugyanakkor azt is láttuk, hogy a narrátor sem áll kívül ezen a nyelvi világmodellen, nem próbál a „bíró” rangjára emelkedni.

A másik (előzőtől nem független) olvasásmódot a „miért?” (megválaszolatlan és megválaszolhatatlan) kérdése reprezentálhatja. Ez pedig nem más, mint a referencia megfejtésének, megismerésének és rögzítésének a vágya, a fenomenalizált jelentésének felfejtése, a jelölő-test értelmezésének az a módja, amit pszichoanalitikus olvasásmódnak nevezünk, és amelynek nem csak szükségességét, de elkerülhetetlenségét is megállapítottuk. Láttuk, hogyan viszi színre a referencia kényszerét a szöveg, nem csak a valóságra való vonatkoztatás kivédhetetlen aktusával,⁴⁸ de a „Miért...?” kérdésével is. De ahogy Jancsi valóságtükröző olvasásmódja csődöt mond, és ezáltal ironikussá válik, úgy a „miért?” kérdését kutató kis csapat is Viatorisz fűszeres boltjában — úgyszintén érdekes tanulságokkal szolgálhat az olvasás folyamata, valamint ennek értelmező technikáit illetően. A történeti olvasatok stratégiája így kiolvasható a szövegből; nem csak a szövegben, de az olvasóban is önreflexív mozgásokat indítva be ezzel. És ahogy az ironia alól a narrátori beszédmód sem mentesül, úgy a kaszinói hangulat⁴⁹ sem biztos, hogy csak a fiktív szereplőkre vonatkozatható.⁵⁰ Mivel a jelentés, az ok kutatása elkerülhetetlen, de ugyanakkor megfejthetetlen is, nem tehetünk mást, minthogy egy külső princípiumot hívunk segítségül az értelmezés folyamatában, talán már az előtt, hogy észrevettük volna, még a „miért?” előtt. És ez alól aligha vonhatja ki magát az *Édes Anna* olvasója, akár pszichoanalitikus eszköztárral fog hozzá az olvasáshoz,⁵¹ akár szociológiai ismeretek felől közelít a műhöz, hogy azután társadalombírálatnak interpretálja azt,⁵² vagy esetleg a jelölő működésének allegóriáját látja benne. Innen nézve Moviszter doktor, az egyetemes emberiség és a humanizmus képviselője sem a végső igazság kimondója, hiszen ő is csak azt mondhatja ki, amit a humanista olvasatok is visszhangoznak. Ez sem más, mint egy értelmezői eljárás következtetésének a vissza/beleíródása a regénybe, ami méginkább ráirányítja a figyelmet ezen mechanizmusokra. De vajon itt Moviszter visszhangozza az olvasó vélekedését, vagy az olvasó Moviszterét? Vagy a kettő egybeesik az olvasás utánmondásában? Eldönthetetlen. Talán ő az a szereplő,

⁴⁸ Ha már a referencia vágyáról van szó, akkor itt érdemes szót ejteni az idézett kiadás (Matúra sorozat) paratextusairól. A húszas évekbeli várost ábrázoló fotók, a „történelmi háttér” összefoglaló függelék, Kosztolányi írásai az alkotás folyamatáról, és a róla készült fotók mind a referenciális olvasásmódra csábítanak, azaz egy ’megtörtént eset’ és egy ’valós háttér’ tételezésére, felerősítve ezzel a regényszöveg azonos tendenciáit.

⁴⁹ „Viatorisz fűszeres boltja valóságos kaszinóvá változott.” 176.

⁵⁰ Az *Édes Anna* eszerint egyszerre mutatja az olvasottak és az olvasás fenomenalizációját, figuratív működését.

⁵¹ Egy példa: Nemes Livia: *Kosztolányi Édes Annájának pszichoanalitikus értelmezése*. In: *Uő, Alkotó és alkotás: pszichoanalitikus esszék*. T-Twins Kiadó, 1994. 11-30.

⁵² A két értelmezési stratégia — mivel a nyelv működésének való megfeleltetésük után beláthatóan korrelatív a viszonyuk — soha nem egyoldalú módon jelent meg az *Édes Anna* interpretációiban. Itt bármelyiket idézhetnénk, mégis Király István szavai szemléltethetik ezt leginkább: „Végigkísérte az *Édes Anna* befogadástörténetét az a kérdéssor, hogy az úr-szolga ellentétet középpontba állító, az ellenforradalmi valóságot bíráló társadalmi regényként kell-e értelmezni avagy sajátos, lételméleti kérdéseket felvető, preegzisztencialista parabolaként. [...] Ha nem is polemikus szembeállításban, de rögtön a regény megjelenésekor felmerült már ez a két álláspont. [...] Innentől kezdve különböző megfogalmazásban újból meg újból feltűnt a mű irodalmi útján ez a két eltérő értelmezés; annak a vitája, hogy „gyökeresen politikai regény”-e, illetve, hogy „mélységesen emberi kérdés” fogalata-e a mű.” (Király István: *Vita és vallomás*. Szépirodalmi, 1986. 128.) Ezek után Király István — elutasítva a „társadalmiságot”, látszólag tehát ezen értelmezéseken, stratégiájukon túllépve, mintegy az ellentétek dialektikus feloldásaként fogalmazza meg a saját véleményét, és az „emberiség s embertelenség morális tengelyén” (Im. 129.) helyezi el a művet. Valójában azonban kijelentései ugyanúgy a szinguláris és általános (referencia és allegória) tengelyén mozognak, amelynek során különböző értékeket rendel hozzá az egyes oldalakhoz. Így természetesen Moviszter doktor lesz a „kulcsfigura”, „az ő érzéseivel, gondolataival tartott leginkább belső rokonságot a szerzői álláspont.” (Im. 132.)

akivel az olvasó bevallottan vállalná is az allegorikus azonosítást, nem véletlenül Movisztert szokták rezonőrként emlegetni.⁵³ Egyszerre buzdítja a narrátor Movisztert, Moviszter önmagát (ez is eldönthetetlen), eszerint a narrátor az olvasót, illetve már az olvasó önmagát az „isteni igazság” kimondására, sőt kikiáltására. A lelkesedés hevületében azonban nem árt észrevenni azt az iróniát, amiben így mindenki részesül. Sőt, a jelenet egyenesen komikus, amennyiben a földi igazságszolgáltatáson felülemelkedve Moviszter hirtelen isteni küldöttnek képzeletében, akinek a „bátor *kathekumen*”-ek jelennek meg képzeletében, amint ő is kiáltozni próbál az „arénán, az oroszánokat is túlharsogva”. (185.) Míg a többi szereplőt ironikus távolságtartással kezeljük — és az elhatárolódás ellenére épp felénk közelítünk, olvasásmódjukat működtetjük, a különbség megőrzésének és fenntarthatóságának illúziójával válunk hozzájuk hasonlónak, — addig Moviszterrel olyan módon azonosulhat az olvasó, hogy mindeközben épp azt a — már rá is irányuló — iróniát nyomja el, amiről úgy hitte, hogy szövegen kívülségében, valós olvasóként ő működtetheti, uralhatja.⁵⁴ Ez elől pedig sem a narrátor — ahogy már többször is megjegyeztük — sem az olvasó nem menekülhet. Az azonosulás hite tehát mindig felejtéssel jár együtt, de nincs ez másként a különbözőség hitében sem, ahol pedig a hasonlóság felejtődik el. Az objektív, rögzített nézőpont lehetetlensége útjában áll annak, hogy a sajátot valódi sajátként, az idegent valódi idegenként válasszuk el, ismerjük fel, tartsuk meg és birtokoljuk. A szövegnek olyan helyettesítési, felcserélhetőségi játékába kerülünk így bele, ami felszámolja objektív megfigyelői pozíciónkat.

És ha ezek után az elnök (és az olvasó) ellenvetését idézzük: „Azért mégsem kellett volna elkövetni ezt a szörnyűséges bűnt”, kitűnik az a betöltetlen üres hely, amit sem Moviszter, sem az olvasó nem tud eltüntetni, — ugyanis a nyelv szükségképpen „általánosságban mozog”, — a nem-értésnek, érthetlenségnek az a rése, kérdése, amire „senki se tudott kielégítő választ adni se magának, se másoknak.” (176.)⁵⁵

⁵³ Az értelmezők számára így ő jelképezheti az egyedi megőrzésének lehetetlenségét, a humanista bírálatok törekvését, hiszen ő „nem a társadalomra, de a szenvedő egyesre irányította tekintetét”. (Király István, Im. 132.) De — ahogy azt majd látni fogjuk — a szinguláris megragadhatóságának hite felejtést feltételez. („Antitársadalmiság” ellenére ez a mű „anarchisztikus nihilizmusában akarva-akaratlan társadalombírálat is volt. Teljes tagadás. Negativitás. S az *Édes Anna* ebbe a típusba tartozott bele.” „Nem allegorizáló, de — a lukácsi értelemben véve ezt a szót — szimbolizáló lett ezzel az ábrázolás.” Im. 136.)

⁵⁴ Az irónia működ(tet)éséről, uralhatóságáról szólva meg kell jegyezni, hogy az irónia nyilvánvalóan nem más, mint egy olvasói stratégia, tehát nem a szövegbe kódolt. Ennek megfelelően Moviszter doktor szereplésének ironikus olvasata is bizonyos fokig önkény. A feltétele pedig az a bizonyos reflexív megkettőződés, miáltal a teremtett olvasó számára nem csak a szöveg, de saját maga is idegenként tűnhet föl. És ami még fontosabb, hogy elkerüljük az irónia döntésként, teljes önkényként való meghatározását. Hiszen láhattuk, hogy uralhatósága illúzió, inkább működés, mint működtetés. Egyszerre kényszer és önkény, de nem a tudatműködés önkénye. Így ez a szóhasználat csak egyfajta „irányító szubjektum” beleértése nélkül helytálló.

⁵⁵ A jelentés lokalizálásának lehetetlenségét, a felfejthetlenséget nem csak az *Édes Anna* mutatja Kosztolányi életművében. Így szembetűnők a párhuzamok az *Aranysárány*val. A nyelvi világok osztottságára való rámutatás után Bónus Tibor a következőket írja: „Ahogy a sárkány végső jelentette, úgy az egyes ember egyediségének titka sem férhető hozzá és ismerhető meg a maga totalitásában. A másik ember megértése nem különbözik számottevően a műalkotások megértésétől, amennyiben egyik megértésnek sem az azonosulás, de csakis „a világ új dimenziója” lehet a következménye.” (Bónus Tibor: *A kontextusra ráhagyatkozó jelentés. Az Aranysárány értelmezéséhez*. In: *Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*, Osiris, 2000. 160.) Ahogy az irodalom és a test olvasása között létesül kapcsolat az *Édes Annában*, úgy az *Aranysárány* is „a megértést valamennyiszer nyelvi eseményként látatja és nyilvánítja meg, s nem tesz számottevő különbséget a (középponti) szimbólum megértése, az esztétikai tapasztalat és az emberek egymás közti megértése között.” (Im. 160.) Esetünkben a történeti olvasatok regénybe íródása sem más, mint „állandó rekontextualizálás, melyet a megértő (vagy olvasó) sohasem képes sem befejezetté tenni, sem pedig teljesen uralma alatt tartani.” (Im. 161.) Ha visszaemlékszünk a bevezetőben mondottakra (felszíni és egyedi összefüggésére), akkor pedig — Bónus Tibor értelmezése nyomán — a *Pacsirta* juthat eszünkbe, melyben hasonlóság és különbözőség korrelációja figyelhető meg: „A *síró arc* és a *nevető arc* mint a szövegmozgás lehetséges szimbolikus antropológiai értelmezői mindazonáltal az elbeszélés módra, narrátor és szereplők azonosulás és irónia kettősségével leírt

Úgy tűnik tehát, hogy bármely megközelítésmódot is válasszuk, nemcsak hogy nem tudjuk leválasztani egyiket a másiktól, és ezzel bármelyiket is abszolutizálni, de együttes működésük esetén is ott lesz az a felfejthetetlen maradék, ami újból és újból olvasásra csábít. (Hiszen egyszerre kell választanunk az egyedi eltörlését, és annak lehetetlen megőrzését.) És minthogy az a bizonyos „külső princípium” soha nem „belső”, azaz nem a szöveg, így az értelmezés is lezárhatatlan marad. Az önmagában álló szövegtest (*Édes Anna*) jelentés nélküli, néma felszín vagy közeg, akárcsak Édes Anna, aki a szövegvilágon belül olvasódik (félre). Amely félreolvasat transzparensként tiltakozik önmaga ellen a mindenkori olvasó számára, megteremtve ezzel az ellenpólus — a „helyes” olvasat — lehetőségének illúzióját, a szövegen-kívül-lét objektivitásának ígétét, ezzel a kihívás lezárhatatlanságát, miközben nem tudjuk kiírni magunkat a szövegből. Nem csak mert a szereplők válnak az olvasó allegóriájává, de mi magunk is értelmet nyerünk, — ahogy a „Kosztolányi Dezső”, a referencialitás és valóság hitét magában hordozó tulajdonnév értelmeződik más jelek által, úgy nyerünk értelmet a szövegben.

viszonyára s így magára az olvasás aktusára is vonatkoztathatók.” (Bónus Tibor: *Az esztétikai tapasztalat önértelmezése — sírás, nevetés. Kosztolányi Dezső: Pacsirta. Alföld, 2005/1 41.*)